

प्रकरण - २

'जिप्सी' मधील निसर्ग कविता

- प्रास्ताविक
- निसर्गसौंदर्याच्या गूढ अज्ञाताचा शोध
- सृजनाचा सत्कार
- मनाची व्याकूल उदासीनता
- संवेदनांनी नटलेली निसर्गदृश्ये
- आशावादी मन आणि सकारात्मक दृष्टीकोण
- निसर्गात ईश्वराचा साक्षात्कार
- सारांश

प्रकरण - २

'जिप्सी' मधील निसर्ग कविता

प्रास्ताविक

जिप्सी हा मंगेश पाडगांवकरांचा १९५३ सालचा दुसराच काव्यसंग्रह आहे. निसर्गसौंदर्याचे वेड हा पाडगावकरांचा स्थायीभाव आहे. त्यांना असणारी निसर्गाची तीव्र ओढ त्यांच्या बहुतेक कवितातून दिसून येते. आधुनिक मराठी कवितेत बालकवी, बा.भ. बोरकर, ना.धो. महानोर यांच्या सारखे कवी सोडल्यास निसर्गाच्या नानाविध रूपांशी एकरूप होऊन त्यांचा सर्वांगाने अनुभव घेणारा कवी विरळाच म्हणावा लागेल.

वा.ल. कुलकर्णी म्हणतात, "बालकवी प्रमाणेच पाडगांवकर निसर्गात सहजगत्या रंगून गेलेले आहेत. निसर्गाची बदलती रूपे अवलोकणे, त्यातील रंगांच्या, रूपांच्या छायाप्रकाशाच्या, सूक्ष्म, अतिसूक्ष्म हालचालींच्या विविध छटातील सौंदर्य टिपून घेणे हा त्यांच्या मनाचा सहजधर्म आहे. ह्या सौंदर्याचे चिंतन करणे, त्याचा आशय समजावून घेणे, त्याने बेहोष होणे हा त्यांच्या प्रतिभेचा आवडता व्यवसाय आहे. बालकवीप्रमाणेच पाडगावकरांचा निसर्गाशीअगदी सहजगत्या हृदयसंवाद होऊ शकतो. निसर्गसौंदर्याचे आकंठपान केलेले त्यांचे मन त्यांच्याच भाषेत बोलू लागते."^१ इतके पाडगांवकर निसर्गात मिसळून जातात. निसर्ग त्यांच्या भाव अभिव्यक्तीला सुंदर कल्पनाचित्रे पुरवितो.

पाडगावकरांवर झालेल्या बालपणीच्या संस्काराचा, त्यांच्या मनातील अज्ञाताची ओढ लागलेल्या जिप्सीचा, त्यांच्या अंगभूत स्वप्नांचा, त्यातून निर्माण होणाऱ्या माणूसपणाच्या एकवटसरसायनाचा व त्यातून निर्माण होणाऱ्या स्वायत्त संवेदन प्रकृतीचा परिणाम त्यांच्या निसर्गकवितेवर झालेला दिसतो.

मानसशास्त्रज्ञांनीही व्यक्तीमत्वाच्या जडणघडणीत बालपणीच्या अनुभवांना फार महत्व दिले आहे. या विचाराप्रमाणेच सुधीर रसाळ यांचे विचारही खूप बोलके आहेत. ते म्हणतात, "कवीच्या निर्मितीचे विश्लेषण करण्यासाठी त्याच्या बालपणीच्या आठवणींची फार मदत होत असते. बालपणीच्या अनुभवांना त्याच्या काव्यात महत्व येते याचे कारण याच वयात

"कवी मंगेश पाडगांवकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

येणाऱ्या अनुभवातून त्यांची स्थिर व बळकट असे कल्पना-साहचर्य घडत असते. आणि त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यभर पुनःपुन्हा अवतरत असते. म्हणूनच हे कल्पनासाहचर्य त्यांच्या काव्याच्या विश्लेषणाची कळसुत्रे ठरत असतात. केवळ मानस शास्त्रातच नव्हे तर एलियट सारखा टिकाकारही बालपणीच्या अनुभवाचे काव्यातील स्थान फार महत्वाचे मानतो. कवीने बालपणी अनुभलेल्या संवेदनात्मक जीवनातून त्याची प्रतिभासृष्टी घडत असते. "२ या मताची प्रचिती पाडगांवकरांच्या कवितेतून येते.

पाडगावकरांचे बालपण निसर्गसौंदर्यपूर्ण कोकणातील वेगुल्यात गेले. 'माझी वृत्ती स्वप्नाळू आणि उत्कट होती' असे ते स्वतःच म्हणतात. मुलतःच स्वप्नाळू वृत्ती असणाऱ्या पाडगावकरांना या रंगगंधमयी कोकणाच्या निसर्गाने स्वप्नवत सृष्टीत नेत तिच्या अबोधस्तरावरही आपल्या रूपाच्या अनेक प्रतिमा निर्माण केल्या.

आपल्या कवितेविषयी पाडगावकर म्हणतात, "निसर्ग ही माझ्या कवितेची पहिली प्रेरणा आहे. माझे लहानपण कोकणात वेगुल्यात गेले. हिरव्या चवऱ्या ढाळणारे उंच माड, निळे आकाश, आपल्याच तंद्रीत पळणाऱ्या लाल मातीच्या वाटा... या सर्वांनी माझ्या नकळत माझ्या मनाशी आपले नाते जोडले होते. माझ्या भावनांना त्यांनी ताल दिला होता. आपल्या रूपसौंदर्याच्या असंख्य प्रतिमा त्यांनी माझ्या मनात उधळून दिल्या होत्या. निसर्गाच्या विविध अवस्थांचे दर्शन या काळात मला अनायसे घडले. मनात रुजलेल्या या अनुभव- प्रतिमांना हळूहळू शब्दांचे अंकूर फुटू लागले." ३

पाडगावकरांच्या निसर्गविषयक कवितेत येणारा कोकण आपल्या भाषिक, भौगोलिक, रूपवैशिष्ट्याने आलेला जाणवतो. त्यांच्या कवितेत कोकणातील निसर्गाची असंख्य व हळूवार रूपे अनुभववायास मिळतात. निसर्गाचा पाडगावकरांवरील संस्कार अजूनही खोलवर रुजलेला आहे. कारण लहान मुलांच्या व्यक्तीमत्वाच्या जडणघडणीत कल्पनाशक्तीचा वाटा फार मोठा आहे. त्यामुळे बालपणी विविध संवेदनांच्या रूपक प्रक्रियेने लावलेल्या जीवननिरपेक्ष व्यवस्थांना कवीच्या प्रौढ जीवनालाही एक वर्तमानकालीन अर्थपूर्णता लाभत असते. त्याच बरोबर सभोतालचा परिसर, जन्माने मिळणारे स्वतःपण, आई-वडील, नात्यातील व्यक्तींच्या निकट सहवासातील इतर आप्तस्वकीयजन यांचा स्वभावनिर्मितीत मोठा वाटा असतो.

"कवी मंगेश पाडगावकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

पाडगावकरांच्या बाबतीत त्यांचे 'कविपण' हेच मुळी आईच्या मुलाविषयी असलेल्या स्वप्नपूर्तीचे उद्दिष्ट होते.

बालपणी आपल्यावर झालेल्या संस्कारा विषयी पाडगावकर म्हणतात, " आईची फार इच्छा होती मी कवी व्हाव. तिला कवी म्हणून पुढे येता आल नाही, तरी मी कवी म्हणून मोठ व्हाव. ती अनेकदा ही गोष्ट मला बोलून दाखवित असे. या कविता ऐकून ऐकून माझ्या अंतर्मनात वृत्तछंदाची जाण जपली गेली असं मला वाटतं. कारण बारा-तेराव्यावर्षी मी लिहू लागलो तेंव्हा कुठल्याही छंदात, जातीत मला अगदी सहजपणाने रचना करता येवू लागली."^४

म्हणजेच कवी होण्याच्या स्वप्नांच्या बीया पाडगावकरांना त्यांच्या आई कडून बालपणातच रुजवल्या गेल्या. एवढेच न्हवे तर कविवृत्तीचे देणे लाभलेल्या या आईने त्याची निगराणीही केली.

निसर्गसौंदर्याच्या गूढ अज्ञाताचा शोध

निसर्गसौंदर्याने माणसाला सतत वेड लावलेले असते. निसर्गातील गूढ इशारे, निसर्गाची दिव्य शक्ती, निसर्गाची भव्यता याचा शोध घेणे हा प्रतिभावंत मनाचा छंद आहे. मंगेश पाडगावकरांचे निसर्ग सौंदर्याचे वेड असेच विलक्षण आहे. या वेडाने केशवसुतांना, बालकवींना झपाटले होते. त्यातूनच त्यांच्या सौंदर्यवादी व्यक्तीमत्वाचा अविष्कार झाला.

निसर्गसौंदर्याच्या वेडामुळेच पाडगावकर चौकटीच्या पलिकडे असणाऱ्या अथांग विश्वाचा शोध घेवू लागतात. त्यातून निसर्गाचे एक एक गुढ उकलू लागते. 'गंधातून गुढ उकलते' या कवितेत कवी म्हणतात.

' ते किती लपविले तरी
मज नकळत कळते कळते
पाकळ्यात दडले तरिही गंधातून गूढ उकलते '^५

त्या अतिताचा ध्यास लागल्या मुळे गंधातून गूढ उकलण्याची क्रिया नकळतपणे घडते. निसर्गाने आपल्या सौंदर्याचे गुपित कितीही दडवण्याचा प्रयत्न केला तरी जो सौंदर्यवेडा आहे त्याला त्याचा शोध लागल्याशिवाय राहात नाही. या शोधाच्या आनंदाची ग्वाही पाडगावकर देतात.

"कवी मंगेश पाडगावकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

पाकळ्यात दडलेल्या गंधातून, आषाढघानामुळे मातीत गाढ निजलेल्या बीजाची लागलेली चाहूल, नक्षत्रातून सुटलेले अंधान्या रात्रीचे निःशब्दाचे कोडे, श्रावणातील चित्रलिपीचे ऋतुचक्रातून उमलणारे नाते, उत्तरात्री बरसणाऱ्या पावसाची अवचित उलगडलेली लय, हृदयाच्या मौनातून झालेली पहाट, गगन धरेचे मीलन, या सर्वातून कवीला निसर्गसौंदर्याचे गुढ उकलते. या सौंदर्याच्या ध्यासातच त्याचे जीवित एकवटलेले असते. मग त्या ध्यासापोटी कधी तगमगणे, तर कधी आनंदून जाणे, तर कधी वेदनेतच सुख भोगणे क्रमप्राप्तच असते. त्यातूनच आकाश धरतीला मिळाल्याची साक्ष मनाला पटते. परंतु हे चिरंतन प्राप्तहोत नाही. याची वेदना कवीला व्याकूल करते.

ही व्याकूलता संध्याकाळच्या वेळी अधिकच गडद होते. तिचे वर्णन करताना कवी म्हणतात.

' अंधाराची शामल चाहूल
जळात भिनली ढाळित काजळ
विकट सावल्यातून हो जागृत भयभीषण वेताळ
ही उदास संध्याकाळ ! '६

एखादया विकल प्रेयसिसारखी संध्याकाळ ही उदास होते. तिची व्याकूलता पाहून दूरचा माळ खिन्नपणा पांघरून बसतो. फिकट पांढऱ्या चंद्रकोरीचे उरात आभाळ जपत बसणे, मेघाचे एकाकीपण संथ तरंगत जाणे- शोधणे जणूकाही त्या खिन्न माणसासारखेच आहे. भव्य विशाल पर्वतही अंधाराचे ध्यान करतो. जळाचे कळवळणे, कसलीतरी तळमळ लागल्यासारखे विव्दळणे, पिंपळाचे गतकाळ आठवणे, वान्याच्या झुळकीचे अकालीच प्रौढ होणे, तिचे खटयाळ हास्य विरणे, या सर्व घटना उदासवाण्या संध्याकाळच्या वियोगात भर टाकतात. नग संध्याकाळचे उदासपण अधिकच गडद होत जाते. जळात विरून गेलेल्या अंधारा मुळे सावल्या भयभीषण वेताळागत वाटतात. या उदासिनतेचा गडदपणा उरल्या सुरल्या प्रकाश कणिका काळोखात शिरल्यामुळे अधिकच वाढतो. तरीपण ही उदास संध्याकाळ दूरवर लाल-केशरी जाळ बघते आणि तिच्या वेदनेला अर्थ येतो.

मात्र या वेदनेची, उदासिनतेची, गूढतेची कोणतीतरी भिती मनाला वाटत असते. ही भिती मग पुढील ओळीतून स्पष्ट होते.

' ... अजून दिसते झाड वडाचे
अर्ध्या सुकल्या डोहाकाठी
पायघोळ छायांचा डगला
घालून फिरते मनात भिती '१०

जीव कासावीस करणाऱ्या गूढ भावाचे संस्कार या ओळीतून दिसून येतात. ही भिती निसर्गातील काही प्रसंगाच्या सानिध्यात अधिकच गडद होते. मग या भीतीला जुन्या वडाची छाया, अर्धा सुकलेला डोह आणखीन गहन बनवितो. त्यातच सुकलेल्या पानांचा डोहातील पाण्यावर पडलेला थर, पारंब्याच्या डोहातील पाण्यावर थरथरणाऱ्या सावल्या, कातरवेळी या वडाजवळच झपाटल्याने गुराख्याचा झालेला अंत, कधी लहान पाणी पाहिलेल्या या निसर्गदृश्यामुळे वृत्ती भेदरलेली. आणि या सर्वांची एक खोल भिती मनाच्या डोहात साकळून येते. मात्र या अंधाराची भिती जास्त वेळ मनात राहात नाही कारण अजून जरी प्रकाशरूपी पहाट झाली नसली तरी तिची चाहूल मात्र लागली आहे. ही चाहूल कवीला पुढील प्रमाणे दिसते.

' अजून व्हायची आहे पहाट !
अजूनही सारी झाडे अंधारात झाकलेली
निजेत ही नीरवता ओथंबून वाकलेली
अंधूक दिसते पाउलवाट
अजून व्हायची आहे पहाट !'

अंधारात सारी सृष्टी झाकलेली आहे. त्यांच्या झोपण्यात सुद्धा एक प्रकारची निरवता ओथंबून राहिलेली आहे. असे असले तरी दूर जाणारी पायवाट मात्र अंधूक दिसत आहे. शुभ्र स्वस्तिकाची न उमललेली कळी किंवा क्षितीजाच्या मनातील न उठलेली सोनसळी यासारख्या निसर्गदृश्यातमना मनाची निराशा स्पष्ट दिसू लागते. परंतु आशावादी मन अधिक वेळ निराशेत अडकून पडत नाही कारण,

' अस्पष्टाच्या सीमेवर अंधूक डोंगर दिसे
अशा अंधाराच्या वेळी वास्तव अभास भासे
वेढी काळोखाचे शुन्य विराट
अजून व्हायची आहे पहाट '११

आंधारामुळे सर्व अस्पष्ट अंधूक दिसत आहे, (डोंगर दिसत आहे) प्रकाशात रात्र न्हावून निघू लागली आहे. त्यामुळे आत अंधार उरणारच नाही हा आशावाद कवीला आहे. ते पुढे म्हणतात की, आता तमाची ओढणी गळून पडली आहे, आतील व बाहेरील अंतर आता

उरलेले नाही. या सर्व प्रतिमातून 'अंधारातून प्रकाशाकडे', 'निराशेतून आशेकडे' धावणाने मन जीवन जगण्या बद्दलचा विश्वास निर्माण करते. हा विश्वासच अती कठिण वाटणाऱ्या गुपितापर्यंत घेवून जातो. मग हे गुपित कवीला पुढील प्रमाणे दिसू लागते.

' धुक्यात आम्ही कोरित बसतो
गुपित मनातिल थरथरणारे
विणीत बसतो लाटांमधले
प्रतिबिंबाचे गुढ इशारे !'^{१०}

जे अतिकठिण आहे, ते पकडणे, व्यक्त करणे केवळ प्रकाशातही अशक्य आहे ते धुक्यात कोरीत बसणे, त्या गुपिताला आकार देणे, रूप देणे आणि तेही धुक्यात जिथे स्वर्ग धरेला येऊन मिळाला आहे. तिथे निसर्ग सौंदर्याचे गुपित कळते-जाणवते परंतु प्राप्त होत नाही तरीपण जाणवणारे हे तरल क्षण त्याचा आस्वाद कवी घेतो. दवबिंदू, इंद्रधनु, गहननिशा नक्षत्रे, भाद्रपदातील रंगधन यातून स्फुरलेले, थरथरलेले, हळवे क्षण कवी टिपून घेतो. जे निराकार आहे त्याला शब्दातून फुलवतो.

या धुक्यात एकाच वेळेस कोरणे व विणने अशा दोन क्रिया चालू असतात. त्या क्रियांनी त्या थरथरणान्या कोमल गुपिताला एक संवेद्य विशेषता प्राप्त होते. लाटांमधल्या प्रतिबिंबाचे गुढ इशारे धुक्यात विणत राहणे हा एक अजबच खेळ आहे. त्यातून कवी अज्ञाताचा शोध घेतो.

अशावेळेस मनातील गुपितांचे स्वरूप कसे असते तर,

' ..जाणिवेतले जाणिवेत पण..
शब्दातून प्रतिबिंबच उरते
उरि सूर्याचे बिंब धरुनिया
जलवंती नित मनात झुरते'^{११}

सहस्रावधी किरणांनी जगाला प्रकाशदान देणाऱ्या सूर्यावर अथांग जलवाहिनेचे मन बसाते. त्या सूर्यबिंबाला उरी धरणारी जलवंती त्याच्यासाठी नित झुरत बसणारी जलवंती त्याच्या प्रतिबिंबालाच कवटाळते. त्याच्यासाठी झुरते. सूर्यबिंबासाठी झुरणाऱ्या जलवंतीसारखेच कवीचे गुपित पोटात असूनही ओठावर न येणारे, जाणवत असूनही हातात न सापडणारे असे अनिर्वच आहे.

हे गुपित अनिर्वचनीय निःशब्दाचे पण शब्दांच्या सीमेवरच कुठेतरी असल्याचे जाणवते 'पण हाय मिळेना!' अशी खंत कवी व्यक्त करतो. हाती फक्त त्या गुपिताचे अतीत आहे. त्या अतितासाठी झुरताना कवी मौनावर शब्दांची, प्रतिमांची लेणी खोदत बसतो.

यातूनच निसर्गाची गुपिते उकलू लागतात. असे असले तरी,

' तरीही बसतो धुक्यात कोरीत
गुढ रेखितो लाटांमधुनी
खोदित बसतो मौनावरती
शब्दांची, प्रतिमांची लेणी ^{१२}

मौनावर शब्दांची-प्रतिमांची लेणी खोदत बसण्यात अज्ञाताच्या शोधाची, तसेच जेअनाकलनीय आहे ते मिळवण्याची धडपड पाडगांवकरांच्या कवितेतून दिसून येते.

सृजनाचा सत्कार

निर्मिती प्रेरणेचे अस्तित्व तिचे चैतन्य पाडगावकरांना आपल्या स्वतःच्या ठिकाणी जाणवल्याने तिच्यातच आपल्या माणूसपणाचा, सजीवत्वाचा त्यांना प्रत्यय येतो. त्यामुळे ते म्हणतात, "माझ्या दृष्टीने माझी कविता मला नवनिर्मितीचा आनंद देते. नवनिर्मितीच्या प्रेरणेमधून मी माझे माणूसपण खऱ्या अर्थाने जगतो, अनुभवतो. माझ लेखन कशासाठी या प्रश्नाच मला हे सतत जाणवणारं उत्तर आहे. माझ लेखन माझं माणूसपण खऱ्याखऱ्या अर्थाने अनुभवण्यासाठी, माझ्यातील नवनिर्मितीची प्रेरणा अनुभवण्यासाठी आहे." ^{१३}

म्हणजेच अंतर्बाह्य त्यांना या सृष्टीचा चैतन्यत्वाचा निर्मितीतत्वाचा साक्षात्कार होतो त्याचे वर्णन करताना कवी म्हणतो,

' कळले ज्या क्षणि अंधाराला
नक्षत्रांशी अपुले नाते
ज्या क्षणि भेदुनि भूमीचा थर
रुजून आले हिरवे पाते ^{१४}

भूमीचा थर भेदून हिरवेगार इवलेसे पाते वर आले तेंव्हा आषाढाने लवून मातीचे चुंबन घेतले. आकाशाने पृथ्वीला दृढ आलिंगन देऊन आनंद व्यक्त केला हे पाहून कवीमनातली विनाशाची भीती पळून गेली. जीवन आशावादी बनून आले. त्याच क्षणी आकृतीचे बंधन

"कवी मंगेश पाडगांवकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

नकळत नाहिसे होऊन आकाराचे रहस्य कळले. हिरव्या पात्याच्या रूपाने सृष्टीतून उमलणाऱ्या या सौंदर्याच्या मुळाशी आहे सृजनाची आणि नवनिर्मितीची प्रेरणा याची या कवीमनाला साक्ष पटते.

अधुनिक मराठी कवितेत निसर्गातील चैतन्य व त्याचा रूप, रस, गंध रंगमयी असा अनुभव प्रथम बालकवींच्या कवितेत दिसून आला. त्याचप्रमाणे मंगेश पाडगांवकरांच्या कवितेत देखील कित्येक शब्द आणि प्रतिमा बालकवींच्या संस्काराची आठवण करून देतात. पाडगावकरांच्या निसर्ग कवितेत प्रकट होणारा निसर्ग हा पंचेंद्रियांशी संबधीत आहे. त्यांचे सौंदर्यजीवी मन या निसर्गसौंदर्याच्या दर्शनात रंगून जाते. कोकणच्या सौंदर्यभूमीचे मनावर झालेले संस्कार त्यांच्या कवितेच्या समृद्ध प्रतिमा विश्वातून पुढील ओळीतून साकार होतात.

' विखुरलेले सावल्यांचे तुरे जागोजाग
डेलियाच्या फुलापरी पश्चिमेला ढग
रूपेरी तंद्रित उभे स्वप्नापरी जग
उरी मुग्ध सूर जशी पहिलीच प्रीत
हरवले गीत मिळे पानांच्या जाळीत'^{११}

पाडगावकरांच्या सौंदर्यलक्षी जाणिवाना, सौंदर्यात हरवल्या वृत्तीला, हरवल्या श्रेयाला साक्ष मिळते ती पानांच्या जाळीत.

सावल्यांचे विखुरलेले तुरे, डेलियाच्या फुलासारखा पश्चिमेचा ढग, रूपेरी तंद्रित असलेले स्वप्नासारखे जग या निसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर हृदयातून हलकेच सुर घूमू लागतात. तसेच चंद्रज्योतीची झगमगणारी फूले, लाख लाख पाकळ्यांनी फुलणारी चांदण्याची कळी, हे सर्व पहात असताना लाजून हसणारी दूरची चांदणी. हे निसर्गसौंदर्य पाहाताना कधी गाणे स्फुरले हे मनाला उमजतच नाही. बघता बघता रात्र अधिकच गडद होवू लागते. मग चंदेरी धुक्यात रातकिड्यांची एकतारी घूमू लागते. निशिंगंधाभोवती वारा फेर धरू लागतो. आणि चांदण्याच्या मौनावर गंध उधळीत कवीचे हरवलेले गीत पानांच्या जाळीमधून पुन्हा बहरू लागते.

एकंदरीत पाडगावकरांचे गाणे ते निसर्गातील सृजन सौंदर्याच्या साक्षात्कारातूनच स्फुरलेले आहे.

"कवी मंगेश पाडगावकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

मनाची व्याकूळ उदासिनता

निसर्गाच्या सानिध्याने स्फुरलेले गाणे आनंदाची, सःखाची बरसात करते. मात्र कधीकधी याच निसर्गाच्या संगतीत कवीचे मन दुःखी कष्टी एकाकी बनते.

' किरकिर रात किड्यांची
नीरवतेस किनारी
ओढ लागूनी छाया
थरथरती अंधारी'^{१६}

रात्रीच्या वेळी निसर्गाची दिसणारी रूपे वर्णन करताना कवी म्हणतात काजव्याच्या लुकलुकण्यात पिंपळ चमकत आहे. पुलाची कमान थरथरत्या पाण्याला कसलेतरी गुपित विचारत आहे. वारा अवचित थबकत आहे, छाया कसलीतरी ओढ लावत आहे, चांदणे पानांमधून ठिबकत आहे. या सर्व दृष्यातून एकाकी मनाचे प्रतिबिंबच प्रतीत होत रहाते. हे एकाकीपण लवकर संपत नाही कारण ही रात्र उदास, आर्त, विचित्र असते. जशी -

' शिशिरामधली रात्र
उदास आर्त विचित्र!

सुनेपणा वर ढाळीत बसे दवाची कोवळी फूले !
शिशिरामधल्या उत्तररात्री आकाश मनात झुरे
निष्पर्ण तरुंच्या भोवती वारा उदास होऊन फिरे !'^{१७}

शिशिरा मधल्या उत्तररात्री आकाश मनातल्या मनात झुरत आहे, निःष्पर्ण झालेल्या झाडाभोवती वारा उदास होऊन फिरत आहे असे कवीला वाटते. दूरचा एखादा तारा उगाचच गूढ इशारा करत असल्यासारखा दिसतो. व्याकूळ झालेल्या लाटा जणूकांही स्वप्नीच्या वाटा शोधात आहेत. कुणाची तरी नीरव भाषा अथांग अशा रात्रीला भारून टाकत आहे. आजूबाजूच्या दरीमध्ये अजून अंधार उरलेला आहे. त्यातच भर म्हणून की काय धुके जणूकांही अबोल मुक्यासारखे दाटून राहिले आहे. या शांततेचा भंग करत मध्येच एखादा विचित्र पक्षी उडून अंधाराच्या कुशीत शिरत आहे . एकूणच सान्या सृष्टीत रितेपणाची वेदना व्यापून राहिली आहे असे कवीला तीव्रपणे वाटते.

ही शिशिरामधली उत्तररात्र उदास आर्त विचित्र दिसत असली तरी ती दवाच्या कोवळ्या फुलांची पखरण करते आहे. म्हणजे कुठेतरी ओलावा आहे दवांच्या कोवळ्या

फुलांच्या ढाळव्यातून शिशिरातील उत्तर रात्रीच्या रितेपणाचा असहाय्य झालेला ताण हालका होतो. रात्रीला सुध्दा सुगंध प्राप्त होतो. हा गंध गुढ कोडे उकलण्यास मदत करू लागतो.

' रात्रीच्या घन अंधारी
जरी गहनच सगळे असते
ते निःशब्दाचे कोडे
मज नक्षत्रातून सुटते'^{१८}

रात्रीच्या घन अंधारी सर्व गूढ, गहन वाटत असतांनाच शब्दा शिवाय रंग गंधातून ते सहजपण उकलते.

कवीला हे कोडे उलघडते हिरव्या तृणपात्यामध्ये, हिरव्या कौतुकामध्ये! म्हणून कवी हिरव्या तृणपात्याचे नुसते स्वागत न करता त्याच्या सृजनशीलतेचा ते गौरव करतात. त्याचा सत्कार करतात.

' कवच भूमिचे आणि अचानक
भेदून आले हिरवे कौतूक
नचिकेताचे स्वप्नच अथवा अवचित हो साकार
पहिल्या हिरव्या तृणपात्याचा आज असे सत्कार'^{१९}

हिरव्या तृणपात्याच्या जन्माच्या कौतुकाच्या निर्मितीचे वर्णन करताना कवी म्हणतात, हृदयात ज्वालारस घेवून धरतीने तप केले, नदया सुकू लागल्या, त्याला हा विश्वसंहाराच वाटू लागला अशा वातावरणात धरतीच्या पोटी इवल्या बीजाने श्रद्धेची ललकारी दिली आणि भूमीचे कवच भेदून हे हिरवे कौतुक वर आले. हे हिरवे कौतुक सृजनाचा विजयध्वज आहे. जीवनाचा साक्षत्कार आहे. हे पाहून अष्टदिशा या हिरव्या तृणपात्याचे अभिष्टचिंतन करतात, जयजयकार करतात, चैतन्याचे स्वप्न मूर्तिमंत साकार होणे हाच जीवनाचा आनंद आहे. या आनंदाची विविध रूपे निसर्गाच्यारूपातून प्रतीत होतात. त्यामुळे कवीमन आनंदाने बेहोष होते आणि हलकेच ओठावर गाणे तरळू लागते.

' विनाश आहे भरून भवती
तुमच्या आमुच्या जगी खरे, पण -
तुमच्या आमुच्या जगापलिकडे आहे जीवन...विशाल जीवन
विरहत..खिदळत..नित्य विकासतः
जास्वंदीची लाल फुले ती जाईजुईचे कुलीन सुंदर सलज्ज वैभव
झाडे..पक्षी..डोंगर..वारे

नक्षत्राचे शुभ्र इशारे
फूलहि इवले या विश्वातिल
उभे कसे डौलात पहा ना मरन जिंकुनी
उभा जसा हो कालियाचिया मस्तकावरी पाया ठेवूनी
तो योगेश्वर...तो बन्सीधर
अणुरेणूतुन या सृष्टीच्या सृजनाचे ऐश्वर्य उधाणे
म्हणुन तरळते अजूनही ओठावर गाणे^{२०}

श्रीकृष्णाने गीते सांगितल्याप्रमाणे आत्मा अविनाशी आहे. शरीर हे जीर्ण वस्त्रासारखे जीर्ण झाले की त्याचा त्याग करुन आत्मा पुनः नव्या कुडीत जन्म घेतो. तसेच बीजाचे आहे. वृक्ष हा जुना झाला, वृद्ध झाला तरी त्याच्या बीजात कितीतरी अनंत वृक्ष वास करत असतात, हा गीता सिध्दांत कवी येथे सांगतात.

कवीचे भावविश्व स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे झोपावलेले आहे त्यातच जीवनातील सत्य, सुंदरता, पवित्रता शोधताना पुराणप्रतिमाही नकळतपणे तरळते, कालियाच्या मस्तकावर पाय ठेवणाऱ्या बन्सिधराचे रूप इवल्याशा फुलात आहे. या क्षुद्र मानवी जीवनापलीकडे पसरलेले अथांग विशाल जीवन सृष्टीच्या अणु रेणूत सृजनाचे ऐश्वर्य उधाणत असल्यामुळेच आपल्याही ओठावर गाणे आहे अशी कवीची श्रद्धा आहे, निष्ठा आहे, भक्ती आहे. खळखळणाऱ्या लाटांवरचा खिदळणारा फेस, पश्चिम क्षितिजाच्या भाळावर रुळणारी सावळ्या ढगांची बट, शांत झोपल्या धुळीस गुदगुल्या करणाऱ्या चंचल सावळ्या, संध निळ्या पाण्यामधील सुजाण आशय एकंदरीत या सृष्टीच्या कणाकणात सौंदर्य तराणे आहेत. म्हणूनच आपल्या ओठावर गाणे आहे, अशी पाडगावकरांची निष्ठा आहे.

या सृष्टीचक्राच्या सातत्यातील सृजनत्याच्या जयघोषातून त्याच्या साक्षात्कारातून कवीच्या या कवितेतील आशावादाचा जन्म होतो.

कालियावर जय मिळवणारा योगेश्वर आणि मातीने हिरव्या तृणपात्याच्या रूपाने मिळवलेली मात ही दोन्ही पौराणिक प्रतिमांच्यामधून आशावादाला एक स्थिर, शाश्वत, सनातन संदर्भ प्राप्त करून देतात.

"कवी मंगेश पाडगावकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

संवेदनानी नटलेली निसर्ग चित्रे

निसर्गविषयक संवेदना व्यक्त होताना त्या त्या निसर्गसौंदर्याला त्याचे स्वतःचे असे व्यक्तिमत्व नकळतपणे लाभते. शांत किनारा कविला असाच भावून जातो त्याचे वर्णन करताना ते म्हणतात,

' अथांग सारे
आकाश सागर डोंगर वारे
लोकरी ढगांत आनंदधारा
शांत किनारा !'

शांत किनाऱ्याला एखादया चित्रकाराचे व्यक्तित्व लाभते. पहाट स्निग्ध होते. पाण्याच्या लाटांमध्ये कोवळे आकाश भरून जाते, अंधूक तारे चमकत असतात. शांतता अबोध होते, जणू काही तिने केशर कांती ल्यालेली आहे असे वाटते. सुरुच्या बनात वरा गाण्याची निर्मिती करतो आहे, आकाशवीणेच्या तारा गीत गाण्यासाठी आतूर झाल्या आहेत. सर्वत्र चराचर सृष्टीत आनंद ओसंडून वहात आहे. मात्र किनारा शांतच आहे. अबोध शांती, कापरे पाणी, पहाटेचे स्निग्धपण किनाऱ्याच्या शांतपणात भर घालतात.

पाटगावकरांना निसर्गातील प्रत्येक घटकात वेगवेगळ्या संवेदना दिसत असतात. साध्या एखादया थेंबाने सुध्दा कवी वेडा होतो आणि म्हणतो,

' मनात नाही
मुळीच माझ्या काही
फक्त वाजते आहे
नितळ लाजरे
ओले पाऊल
एक चिमुकल्या थेंबाचे'^{२३}

थेंबाच्या रूपातून चैतन्याचे स्वप्नच साकार झाल्याचे कवीला वाटते. हाच जीवनाचा आनंद आहे असे पाडगावकर म्हणतात. कारण कवीच्या हृदयात नितळ लाजरे ओले पाऊल चिमुकला थेंब घेवून येत आहे. या थेंबाच्या प्रतिमेद्वारे निसर्गानुभवातील भावानुभूतीचे पदर कवी कलात्मक पणे गुंफतो. यातून कवीची निसर्गाशी एकरूपताच दिसून येते. ही एकरूपता इतकी होते की हा निसर्ग हेच एक मोठे कुटुंब होते आणि कुटुंबातील शालीनपणा कवी कुटुंबात अनुभवू लागतो.

"कवी मंगेश पाडगावकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

'शालीन कौलांची कुलीन घरे
अतिथ्यशील कुणाची वाट पाहती बरे' २२

पाटगावकरांच्या कवितेतील निसर्गाला कौटुंबिक वातावरणाचे वत्सल रूप प्राप्त होते. मग पाऊलवाट, कोवळ्या पाण्याचा लख्ख आरसा, ढगांचा गुलजार ससा, सळसळणारा पळस, शालीन कौलांची घरे देवालयाचा कळस, वाऱ्याची शीळ इ. निसर्ग प्रतिमा एखादया छोटया कूटुंबातील रसिक प्रणयोत्सुक व धार्मिक अशा वातावरणाचे भावरूप आपल्यापुढे साकार करतात.

पळसाची सळसळ जणू एखादया भक्ताच्या मनाची तळमळच, ज्ञानदेवांना, तुकारामांना जशी पंढरीची तळमळ, भक्ती तशी पळसाची सळसळ त्याची भक्ती आहे. त्याचे देवालय हे अथांग पसरलेले आभाळ आहे. या नभाचा कळस न्याहाळताना त्याचे सळसळणे जणू भक्तीचा गंधच. इथे 'सळसळणे' हे विशेषण पळसाळा लाभलेले 'भक्तपण' डोळस करते.

ढगाच्या गुलजार सशाचे लख्ख नितळ पाणी आरशात डोकावणे जणू कुटुंबातील छोटयाशा बाळाचे बालपणच, त्याच्या बाळलीला. तर इथे पळसाचे सळसळणे जणू घरातील वृद्ध व्यक्तीची हरिभक्ती, कुटुंबातील भावनांचे विविध पदर कवी विविध निसर्गाप्रतिमातून सूचित करतात. झडून गेलेली लवचिक सर आणि भिजलेल्या पानांत वाऱ्याने ओली झालेली शीळ तारुण्यात पदार्पण केलेल्या प्रणयोत्सुकतेची एक नाजूक अशी भावछटाच पानांच्या भिजण्याने वाऱ्याची शीळ ओली होणे याला वेगळाच अर्थ लाभतो. प्रेमिकांच्या मनाचे गलबललेले नकळलेपण इथे जाणवते. या सर्व प्रसंगातून निसर्गाच्या एका वेगळयाच संवेदनाचा स्पर्श कवीला होतो.

'खडक' कवितेमध्ये कवी म्हणतात

' उठती अलगद
पाण्यावरती तरंग
नुकता न्हाउन
संथपणाने
खडक वाळवी अंग' २३

आता पाण्याची खळबळ शांत झाली आहे. लाटा सुध्दा आता निवांतपणे पाण्यावर झुलत आहेत. कधी लाटांनी समोरच्या वाळूवर आपल्या पाऊलखुणा उठवलेल्या होत्या

"कवी मंगेश पाडगांवकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

पण त्याही आता पुसून गेल्या आहेत. तृप्त उन्हाची पिचळी रेशिमकांती सर्वत्र पसरलेली आहेत. पाण्यावर अलगद तरंग उठत आहेत. भरतीच्या लाटांनी न्हाऊन निघालेला ओला खडक जणूकाही आपले अंग वाळवत बसला आहे. लाटांच्या सहवास सुखाने तृप्त झालेल्या खडकाचे शब्दचित्र कवीने रेखाटले आहे. खडकाप्रमाणेच कवीचे मन अशीच तृप्ती संवेदता जणू अनुभवते आहे.

आशावादी मन आणि सकारात्मक दृष्टीकोण

अंधार ही प्रतिमा निराश भावावस्थेची सूचक आहे. मात्र हा अंधार नुसता अंधार राहात नाही तर तो खिन्न अंधळा अंधार असतो. आंधळी उदासिनता जी पाहू शकत नाही, निमूटपणे सर्व काही भोगते ती निश्चित संपणार आहे. हा कवीला विश्वास आहे म्हणून ते म्हणतात,

'खिन्न आंधळा अंधार
आता ओसरेल पार
लहरीत किरणांची कलाबूत मोहरेल
आता उजाडे' ^{२४}

दुःखाच्या छटा अनुभवूनही निराशग्रस्त होणे हे मनाला पटत नाही. खिन्न आंधळा अंधार ओसरून आता उजाडणार आहे याची ग्वाही हे मन देते. म्हणून ते म्हणते, दशदिशांमध्ये सुखानुभव मोहरणार आहे. शुभ्र आनंदांच्या लाटा गाणार आहेत. खगांच्या मृदु गळ्यात किलबिल पालवणार आहे. सर्वत्र चैतन्य पसरणार आहे. वारा पर्णात हसणार आहे. त्याच्या हसण्यातही मुग्ध हिरवेपणा असणार आहे. गहिवरल्या प्रकाशात दहिवर सांडणार आहे. खिन्नतेची बंद दारे उघडली गेल्यामुळे पारिजात आनंदाची बरसात करणार आहे. अशावेळी गारवाही गोड कोवळा असणार आहे. निळा-सोनेरी गौरव दिशादिशातून उमलणार आहे. प्रकाशाचे महादान कणाकणातून स्फुरणार आहे. सगळीकडे पसरलेली ज्योतिर्मर्यता जीवन जगण्याची प्रेरणा निर्माण करणार आहे, असा विश्वास तमाच्या गहण कोषात कोणा अनामिकाच्या स्फुरणाच्या वेदनेत कवीला मिळतो. त्यामुळे गडद अंधारात उदासिनता अधिकच जाणवत असली तरी,

'उरल्या सुरल्या प्रकाशकणिका
खिरल्या काळोखातच देखा

दूर कुठेसा परंतु दिसतो लाल केशरी जाळ
ही उदास संध्याकाळ' ^{२५}

वरील ओळीतील लाल केशरी ही प्रतिमा पहाट होणार आहे असा भावार्थ सूचित करते. उदासीनतेचे पटल गळून पडणार आहे असा विश्वास दाखविते.

अशीच शिशिरामधली उत्तररात्रही कवीमनाला अस्वस्थ करते. निःषर्ण झालेली झाडे या उदासिनतेला अधिकच गडद करतात. साऱ्या सृष्टीत एक प्रकारचे रितेपण भरून राहिले आहे. मात्र ही उत्तर रात्र उदास आर्त विचित्र वाटत असली तरी ती दवाच्या कोवळ्या फुलांची पखरण करते आहे. म्हणजेच कुठेतरी ओलावा आहे, आशा आहे याची साक्षच जणू ती फुलांच्या ढाळण्यातून देत आहे. या भावास्थितीचे वर्णन करताना कवी म्हणतात,

"सुनेपणावर ढाळीत बसे दवाची कोवळी फुले
शिशिरामधल्या उत्तररात्री आकाश मनात झुले" ^{२६}

कोवळ्या फुलांच्या ढाळण्यातून शिशिरातील उत्तररात्रीच्या रितेपणाचा असहाय्य झालेला ताण हलका झाल्याचे सूचित होते. कारण आता पहाटेची चाहूल लागली आहे. अंधार आणि प्रकाशामधील अंतर्पाट गळून पडला आहे.

" आत बाहेर हे आता अंतर उरावे कसे
शब्द फसवेच सारे नित्य फसविती असे
गळून पडला अंतर पाट
अजून व्हायची जरी पहाट " ^{२७}

तमाची ओढणी आता गळून पडली आहे असे निराशेतून आशेकडे धावनारे मनच येथे दिसून येते. मात्र जीवनाचा हा अनंदरूपी प्रकाश सहजासहजी मिळत नाही तर त्यासाठी प्रतिक्षा ही करावीच लागते. 'प्रतिक्षा' कवितेत कवी म्हणतो -

"अधिकच खूपते
स्थिरावलेले शब्द जिच्यावर
ती चिरपरिचित कक्षा !
मनांत उरते
काळोखातच हुरहुरणारी
धूसर आर्त प्रतिक्षा" ^{२८}

अंधाराचे कुंद रितेपण शब्दांना सुध्दा केविलवाणे करते. भिजेलल्या पक्षांप्रमाणे जाणीवही फडफडते, थरथरते आणि बिचकून हळुच अंधुक वळचणीत शिरतात. अशावेळी

काळोखात हुरहुरणारी धूसर आर्त प्रतिक्षा मनात उरते. ही प्रतीक्षा काजळाच्या कोषातून बाहेर पडणाऱ्या तेजाच्या पाखराद्वारे पूर्ण होते. या प्रसंगाचे वर्णन करताना कवी म्हणतात,

"काजळाच्या कोषातून
उडे पाखरू तेजाचे
अशावेळी काळोखाला
येती कोब नक्षत्रांचे" ^{२९}

जरी चराचर सृष्टी स्तब्ध झाली असली, आकाशात एखाद दुसरा ढग दिसत असला, कोणत्यातरी आठवणींचा आर्त अंधूक प्रकाश जरी पसरला असला, मनाची अवस्था अगदी एकाकी झालेली असली आणि त्यामूळे खोल कप्यात दडवून ठेवलेल्या आठवणी ऊफाळून वर येत असल्या तरी आंधाराच्या कोषाला भेदून तेजाचे पाखरू आकाशाला गवसणी घालण्यासाठी झोपावतेच. काळोखाला जणू नक्षत्रांचे कोब येतात.

नक्षत्रे जशी काळोखावर मात करून तेजाने चमकतात त्याप्रमाणे प्रतिक्षा संपून संधी मिळताच जीवनातील निराशा, अगतिकता नाहीशी होवून जगण्याची नवी उमेद नवी प्रेरणा जागी होते. हाच कवी मनाचा आशावाद आणि सकारात्मक दृष्टीकोन होय.

या सर्व प्रतिमा पाडगावकरांची जीवन जगण्याची ओढ सूचित करतात. हीच ओढ भिजल्या रात्रीसुद्धा दिसून येते. पाडगावकरांची कविता जशी दृष्यरूप होते तशीच ती मनरूप होत असते. हे तिचे वगळेपण सर्वत्रच दिसून येते. आंधारात भिजलेली रात्र तिच्या कापऱ्या तंद्रीत निजलेली पाने असताना उडणारा काजवा एकाकीपणे झुरतो मालवणतो. बुडतो. मात्र त्याचवेळी

"निथळे हळू
मध्येच एखादा
थेंब लाजाळू" ^{३०}

हा लाजाळू थेंब म्हणजे हळूच डोकावणारी आशा किंवा इच्छा.

"दाट सावल्या
पागल मंथर
भारावलेल्या" ^{३१}

या अंधारसावल्या जणू अभिसारासाठी आसुसलेल्या प्रणयिनीच. रात्रीच्या भिजलेपणात असणाऱ्या तरल संवेदना व्यक्त करताना एकांताची तीव्र कळ इथेही व्यक्त झाली आहे. मात्र या तीव्र वेदनेला मीलनाचा सुखद आनंद लाभला आहे.

"जमीन काळी
मातला अंधार
घट्ट कवळी" ^{३२} असे कवी सांगतो

मातलेला अंधार काळ्या जमिनीला घट्ट कवळतो आहे. पाडगावकरांच्या या निसर्गानुभवाला मीलनाची तृप्तता आहे, आशेचे भावांकुर आहेत. या द्वारे अंधारातून प्रकाशाकडे, लयातून निर्मितीकडे, मीलनातून सृजनशीतेकडे कवीचे स्वप्न झोपावते. तसेच ते बीजामधून वर येणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे नित्य विकसते.

पाडगावकरांच्या निसर्ग कवितेत अंधार ही प्रतिमा दिसत असली तरी 'अंधारातून प्रकाशाचे महादान सांडणार आहे' हा जो निसर्ग नियम आहे तोच निसर्गाचा एक घटक असणाऱ्या मानवाला ही पर्यायाने लागू आहे. निसर्गाचा आदर्श पुढे ठेवूनच, वेदनेची असहाय्य कळ सोसावी. आशेने जगण्यातच उद्याचे भव्य स्वप्न सामावले आहे असा विश्वास पाडगावकरांच्या कवितेतून स्पष्ट होतो.

निसर्गात ईश्वराचा साक्षात्कार

कवी मंगेश पाडगावकर हे सृष्टीचे भक्त आहेत. त्यांना या निसर्गातच ईश्वराच्या रूपाचा साक्षात्कार होतो. जिथे खरी भक्ती असते, खरे प्रेम असते तिथे हट्ट करण्याचा प्रश्नच उदभवत नाही. आपले आवडते प्राणप्रिय आपल्या अंतःकरणाच्या खोल गाभान्यात साठवलेले असल्यामुळे डोळ्यांना त्याचे रूप सतत दिसत राहते. पाडगावकरांच्या या निसर्ग भक्तीमुळेच निसर्गातच त्यांना ईश्वर दिसतो. त्याला उद्देशून ते म्हणतात,

"तुला पाहिले ऋतूऋतूतून, फुलाफळातून
त्या गगनातून, या मातीतून, स्थितीगतीतून,
संघर्षातून, सुखदुःखातून, व्यथेव्यथेतून,
या सृष्टीतून अन भवतीच्या मानवतेतून
रे कसे शोधु तुज वेडयापरि मी तुलाच टाकून?
मी कधीच नाही म्हटले की तू दे मज दर्शन" ^{३३}

ईश्वर निसर्गाच्या रूपरसगंधातून, अवती भवतीच्या चराचरातून प्रकट होतो. त्यामुळे ईश्वराचे वेगळे असे दर्शन घडावे असे कवीला वाटत नाही. भारतीय तत्वविचारातील अद्वैतभावाचा काव्यमय अविष्कार या कवितेत घडतो.

उधळत्या लाटांवर कविता लिहिणारा अथांग सागर, झाडावर नित्य नवीन उमलणारी फुले, शीतलता आणणारे वारे आणि रात्रीच्या काळ्या पाश्वभूमीवर आकाशात चमकणारे असंख्य तारे, एवढेच काय पण बाभळीसारख्या रानटी झाडांवरती पिवळी फुले लगडत असतात. ही सारी परमेश्वराचीच रूपे आहेत असे कवीला वाटते.

पहाटे उठून बाहेर जावे तर आकाशात रंगाची उधळण झालेली दिसते. वेगवेगळ्या आकाराचे ढग डुलत असतात. धरतीला पुलकित करणाऱ्या पावसाच्या धारांतून हे परमेश्वरा तुझ्याच अनंत कृपामय हाताचा प्रत्यय येतो. आणि सूर्याच्या कोवळ्या किरणातून तुझे हास्य फुलत असते.

वसंतात फुलणारी असंख्य फूले म्हणजे हे परमेश्वरातूच आहेस. पानावर झगमग-णाऱ्या दवबिंदूतून आणि पृथ्वीच्या पोटातून अंकुरणाऱ्या बीजातूनही तुझाच वास असतो. वेगवेगळ्या रंगातूनही तूच खुलत असतोस.

माझ्या भोवती हेलकावणारा हा असंख्य मनुष्यांचा सागरही परमेश्वरा तुझीच चैतन्यमय रूपे आहेत. त्यांच्या मनातून तुझीच चेतना असते. त्यांना कर्म करायला प्रेरणा देणाराही तूच असतोस तुझ्याशिवाय त्यांचे जीवन सिध्द होऊ शकत नाही.

तेंव्हा हे परमेश्वरा निसर्गाच्या चक्रातून, ऋतूतून, फुलाफुळातून, गगनमातीतून मी तुला पाहिले आहे. या पृथ्वीवरील जीवांच्या जीवनातून, संघर्षातून आणि व्यथांतूनही मला केवळ तूच दिसतोस.

कवीला केवळ सृष्टीतच परमेश्वराचे रूप दिसत नाही तर भवतालच्या मानवतेतही त्याच्या रूपाच्या खुणा दिसतात. पण ब्रह्माची पूजा करणाऱ्यांनी या जगाला मिथ्या उरवण्याचा मुख्रपणा केला आणि पार्थिवतेला अद्वेसले. त्यांच्यालेखी ब्रह्म तेवढे सत्य आणि बाकीचे जग मिथ्या आहे. हीच त्यांची धारणा आहे. म्हणून अशा लोकांना कवी जाणीव करून

देतात की, शरीर व आत्मा भिन्न नाहीत. ब्रम्ह आणि जग भिन्न नाहीत. एकरूपी आहेत तेव्हा पार्थिवाला नाकारण्यात येत नाही. पाडगावकर म्हणतात -

'हे पार्थिवते
ही सृष्टी होती गात सदोदित
यशगान तुझे, जयगान तुझे
फुलांफुलातून, तृणातृणांतून
मंथर आतुर जललहरीतून
कधी भव्य पाषाणातून अन्
कधि झुळझुळया हंसशुभ्र निर्झरणीतून
तुझी प्रतिष्ठा वज्रबलाने सम्राटापरि होती गर्जत
गिरसप्पाच्या उद्घोषातून !' ^{३४}

असा पार्थिवतेचा गौरव कवी निःसंकोचपणे आदराने करतो. पाने, फुले, जललहरी, पिके सर्वत्र सम्राटाचे अस्तित्व त्यास जाणवते. म्हणूनच भिनत्वाने भासाणारे जग भिन्न नसून त्यात ऐक्य असल्याचे कवी सांगतो. केवळ ब्रम्हाची पूजा करणाऱ्यांना हे सत्य दिसले नाही की तूच या साऱ्या जगाला जगवीत आहेस. ते या मातीला अव्हेरून, दुर्लक्षून, चराचर निसर्गाला अव्हेरून म्हणजे तुलाच अव्हेरून ते ब्रह्म शोधू लागले आहेत. त्यामुळे शेवटी त्यांच्या नशिबी दैन्य आले, निसर्गातील ऐश्वर्याची प्रभा नष्ट झाली आणि उरले केवळ आसक्तीने पोखरलेले प्राण.... परंतु परित्यक्त मेनकेसारखी ऐश्वर्याचे, सौंदर्याचे, शाकुंतल घेऊन पार्थिवता उभी राहिली. सृजनाच्या स्वागतासाठी सज्ज झाली. कवी म्हणतो,

"कळले आता नाही तुझ्याविण ब्रह्म वेगळे
असते का कधि स्मित अधरांविण?
गंध फुलाविण? जल वर्षेविण?
कळले आता ब्रह्म तुझ्यातून
बीजा मधुनी वर येणाऱ्या वृक्षापरि नित विकसत असते" ^{३५}

हास्य आणि ओठ किंवा वास आणि फूल वेगळे नाहीत. तसेच जग आणि ब्रह्म हे कुणी वेगळे नाहीच. बिजातील अंकुराचा सहजच वृक्ष व्हावा तसा हा पार्थिवाचा पसारा म्हणजे ब्रह्माचा विस्तार आहे.

निसर्गाशी कवीचा चाललेला हा संवाद केवळ सौंदर्याच्या विभ्रमात बांधून घेत नाही तर जीवनातील अंतिम सत्याच्या शोध घेण्यास प्रेरित करतो. पाप-पुण्याच्या कल्पना

"कवी मंगेश पाडगांवकरांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये" - ('जिप्सी' या कवितासंग्रहाच्या अनुषंगाने)

पडताळून पाहायला लावतो. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश यांचे ऋण मान्य करतो. या मातीशी असणारे अतुट नाते कवीला सांगायचे आहे. माती हेच सत्य आहे, पार्थिवता हाच जयनाद आहे. या आत्मप्रतीतीने पार्थिवतेचे सूक्तपाठ कवी गातो. या पार्थिवतेचे अभिष्टचिंतन, अभिनंदन कवी करतो. निसर्गातच परमेश्वराचा झालेला साक्षातकार कवीने 'आज जागे आहे मन' या कवितेतही व्यक्त केले आहे.

'अणूत अणूत, परमाणूत हवेच्या
आहेस तू!
रोमारोमात भूमीच्या, कोंबाकोंबात बीजाच्या
आहेस तू!
तुझ्या स्वागतार्थ पण
जागे हवे माझे मन... जागे हवे माझे मन'^{३६}

सकाळच्या वेळी पंख हलवीत शीळ वाजवीत जाणारे पक्षी, पानानी घेतलेली सोनेरी गिरकी... पानातून लाडीक सुरात वाजणारी सनई इ. सृष्टीतल्या सर्व घटना, रचना आणि हालचाली या ईश्वरामुळेच होतात असे कवी म्हणतात.

भूमीवर हलक्या हाताने दाट अंधाराची दुलई, दवात नटलेली रत्नजडित गुपिते, वसंत ऋतुत फुलणारी फुले, शिशिरामध्ये झुरणारा, वर्षेतून पाझरणारा, लाटांवर फेनिल कविता करणारा, मेंदीच्या पानाचे इवलेसे मन रंगवणारा परमेश्वरच आहे. हे समजून घेण्यासाठी मन जागे असायला हवे.

हे परमेश्वरा तुझे हृदय म्हणजे आकाश, तुझा देह म्हणजे अवकाश. वाहत्या वाऱ्यात, धावत्या पाण्यात, जळत्या अग्नीत, धगधगत्या सूर्यात, गंभीर दर्यात, खळखळणाऱ्या झऱ्यात, विराट पर्वतात, मानवाच्या हृदयात, कवीला ईश्वराचे दर्शन घडते.

कलाकाराच्या स्पर्शासाठी जशी सतारीची तार आतुर झालेली असते तशी हे ईश्वरा तुझ्या स्पर्शासाठी सर्वचराचर सृष्टी आतुर होत असते असे कवी सांगतात. तो ईश्वरच या सृष्टीच्या सृजनाचे गाणे आपल्या ओठातून गातो अशी कवींची श्रद्धा आहे.

परमेश्वर सौंदर्याचा निर्माता आहे. सृष्टीचक्राचा कारक आहे. त्याचेच रूप कवीला निसर्गदृश्यात दिसत असल्यामुळे सौंदर्य निर्मिती करणाऱ्या प्रेरक दिव्य शक्तीची प्रचीती

कवीला येते. त्यांच्या मनात श्रद्धेचे, निष्ठेचे सूर घुमू लागतात. मनामध्ये आशावादाचा जन्म होतो. शब्दातून तो अभिव्यक्त होतो.

सारांश

निसर्गाचे वेड हा कवी पाडगांवकरांचं स्थायीभाव आहे असे म्हणावे वाटते इतके निसर्गाचे आकर्षण त्यांच्या कवितेत दिसून येते. त्यांच्यावर बालपणी झालेल्या संस्कारांचा त्यांच्या मनात दडून असलेल्या जिप्सीचा, अंगभूत स्वप्नांचा, त्यावर होणाऱ्या संस्काराचा व माणूसपणाच्या एकवट रसायनाचा आणि स्वायत्त संवेदना प्रकृतीचा एकत्रित परिणाम पाडगांवकरांच्या निसर्गकवितेवर झालेला दिसतो.

मुलतः स्वप्नाळू वृत्ती असाणाऱ्या कवीवर रंगगंधमयी वेंगुर्ला कोकणच्या निसर्गाने अबोधस्तरावरही अनेक प्रतिमा निर्माण केल्या. बालवयात मनात रुजलेल्या या अनुभव प्रतिमाना हळूहळू शब्दांचे अंकूर फूटू लागले असे कवी स्वतःच 'छोरी' च्या प्रस्तावनेत सांगतात. मुलाच्या कवित्वशक्तीची योग्य निगराणी त्यांच्या आईने केली. तिच्याकडूनच त्यांना वृत्त, छंद, जाती, या गेयरचना प्रकारांचे बाळकंडू मिळाले.

निसर्गसौंदर्याचा ध्यास घेतलेल्या पाडगांवकराना गूढ आज्ञाताचा शोध निसर्गातच घ्यावासा वाटतो. गंधातून गुढ उकलत जाते. निसर्गाने आपले गुपित दडविण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी कवीचे सौंदर्यवेडे मन या गुपिताचा शोध घेतच राहते. असा शोध घेताना कवीला कधी वेदनेचा तर कधी उदासीनतेचा अनुभव घ्यावा लागतो. मनाची तगमग सोसावी लागते. आशा निराशा अशी संभ्रमावस्था होते. मात्र मधुनच कधीतरी तमाची ओढणी गळून पडते. निराशेतून आशेकडे धावणाऱ्या मनात जीवन जगण्याबद्दलचा विश्वास निर्माण होतो. मौनावर शब्दांची प्रतिमांची लेणी खोदत बसणे सुध्दा आनंदाचे वाटते. गूढ आज्ञाताची अंतर्मनाचा कुठेतरी ओळख पटलेली असते.

भूमीचा स्तर भेदून वर आलेले हिरवेगार इवलेसे पाते हा निसर्गाचा चमत्कार म्हणजेच सृजनाचा सत्कार आणि नवनिर्मितीची प्रेरणा आहे. याची कवीमनाला साक्ष पटते. पाडगांवकरांची रूप रंग गंध ल्यालेली निसर्ग कविता वाचतांना अनेकवेळा बालकवींच्या कवितेचे

स्मरण होते. दोघांनाही पंचेंद्रियांना तृप्त करणारा निसर्ग भेटला आहे. पाडगांवकरांचे गाणे निसर्गातील सृजन साक्षात्कारातून जन्मलेले आहे.

निसर्गाच्या सानिध्याने उत्स्फूर्तपणे आलेले गाणे आनंदाची बरसात करते. मात्र कधीकधी याच निसर्गाच्या सानिध्यात कवीचे मन अतिशय कष्टी होते. मनात व्याकूळ उदासीनता भरून जाते. रात्रीच्या घन अंधारी सर्वच गूढ, गहन वाटत असतानाच शब्दाशिवाय रंगगंधातून निसर्गाचे कोडे सहज उकलते.

पाडगांवकरांच्या निसर्ग कवितेत अनेक सुंदर सुंदर उत्कट संवेदनानी नटलेली निसर्गचित्रे आलेली आहेत. कवीला निसर्गाच्या प्रत्येक घटकात निराळ्या संवेदना दिसतात 'चिमुकल्या थेंबात नितळ लाजरे ओले पाऊल' दिसते तर पळसाची सळसळ ही भक्ताच्या मनाची भेटीसाठी तळमळ वाटते. भरतीच्या लाटांनी न्हाऊन निघालेला ओला खडक उन्हात अंग वाळवत बसलेला तृप्त माणूस झालेला दिसतो.

पाडगांवकरांच्या निसर्ग कवितेत सर्वत्र आपल्याला कवीचे आशावादी मन आणि सकारात्मक दृष्टीकोण दिसून येतो. "खिन्न आंधळा अंधार आता ओसरेल पार लहरीत किरणांची कलाबूत मोहरेल आता उजाडेल" असे कवी सांगतो. प्रकाश कणिका काळाखोतच विरलेल्या पाहून मन उदास होत असतानाच दुर कोठेतरी लाल केसरी जाळ दिसतो आणि पहाटेची आठवण देऊन उदासीनतेला पळवून लावतो. शिशिरातले निःषर्ण झाडे पाहून क्षणभर मन दुःखी झाले तरी उत्तररात्री आकाश मनांत झुलते. मनांवरचा ताण हालका होतो. कारण "काळोखाला येती नक्षत्राचे कोंब" अशीच कवीची श्रद्धा आहे. त्यामुळे त्याच्याठिकाणी जगण्याची नवी प्रेरणा जागी होते.

जगण्याबद्दलची नवी उमेद अशी निसर्गातून मिळण्याचे कारण कवीला निसर्गातच ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. कवीला ऋतुत, फळाफुलात, माती आकाशात सर्वत्र ईश्वर दिसतो. रूपगंधातून, चराचरातून त्याची जाणीव त्याच्या मनाला होते. एवढेच नव्हे तर पृथ्वीवरील जीवांच्या संघर्षातून, व्यथातून, भोवतालच्या मानवतेतही कवीला ईश्वर रूपाच्या विविध खुणा दिसतात. ब्रह्माची पूजा करणाऱ्यानी जग मिथ्या ठरविले, पार्थिवतेला अद्धेरले हे कवीला सर्वथा अयोग्य वाटते. कवी पार्थिवतेचा अंत्यत निःसंकोचपणे गौरव करतात. त्याची

भक्तीने, आदराने पूजा करतात. ब्रह्म आणि जग हे भिन्न नाहीतच. बीजातील अंकूराचा सहज वृक्ष व्हावा तसा पार्थिवाचा पसारा म्हणजे ब्रह्माचाच विस्तार आहे असे कवीना वाटते.

अशी पाडगांवकरांची निसर्गकविता सृजनाचा गौरव करणारी, निसर्गाला ईश्वराचे रूप मानून त्याची पुजा करणारी, विविध रूपी विधत्याची सृष्टीची भिन्न भिन्न रूपे भक्तीने दाखविणारी, मानवी मनाशी एकरूप झालेली, अनेक रंगगंधानी नटलेली अतिशय सुंदर भाव कविता आहे. विविध भावभावनांनी नटलेली ही निसर्गचित्रे अत्यंत विलोभनीय आहेत. निसर्गाचा म्हणजेच पार्थिवतेचा गौरव करणारा हा कवी वेगळाच वाटतो. निसर्गाचा भक्त बनून तो त्याच्या बदलची कृतज्ञता व्यक्त करतो. निसर्गसौंदर्याच्या चित्रणाला भाववृत्तीची डूब मिळाल्यामुळे पाडगांवकरांची कविता बहारदार वाटते. अनेकदा ते आपल्या भावनुभूतीची अभिव्यक्ती निसर्गाच्या चित्रणातून करतात.

पाडगांवकर अनंक दृष्टीनी बालकवींच्यापेक्षा वेगळेच ठरतात. सृष्टीची सौंदर्ये उकलून दाखविण्यासाठीच माझा जन्म झाला आहे अशी बालकवींची श्रद्धा होती. त्यामुळे निसर्गाकडे निरागस कुतुहलाने ते पाहतात. या पाहण्यातून ते दिव्य सौंदर्य त्यांना चराचर सृष्टीमध्ये दिसते तेच त्यांना काव्यनिर्मितीची प्रेरणा देते. निसर्गातल्या दिव्यसौंदर्याच्या दर्शनाने वेडा झालेला कवी अत्यंत उत्स्फूर्तपणे 'आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चोहीकडे।' म्हणू लागतो. नाद, रूप, गंध, रंग इ. संवेदनानीं भारलेल्या भववृत्तीची लय म्हणूनच बालकवींच्या कवितेत आहे. प्रम-निसर्ग-सौंदर्य यांचे एकजीव रसायनच त्यांच्या कवितेत आहे. त्यामुळेच बालकवी जे निसर्गसौंदर्य दाखवतात ते नुसते प्रतिबिंब न वाटता एक वेगळाच सचेतन प्रत्यय रसिकाला देते उदा. 'फुलराणी', 'अरुण', 'संध्यारजणी' या कविता.

पाडगांवकरही बालकवीप्रमाणेच निसर्गात रमतात. त्यांची सौंदर्यसृष्टी अतिशय तरल असून निसर्गाची बदलती रूपे ते न्याहळातात. त्या दृश्यांचे अवलोकन करून त्यावर मनन, चिंतन करून त्या निसर्ग विभ्रमांची विविध भावचित्ते वेगवेगळ्या प्रतिमातून ते साकारतात.

निसर्गात रमलेले बालकवी मधूनच उदास, खिन्न होतात. 'काय बोचते ते ना समजेना । हृदयाच्या अंतर हृदयाला' अशी हतबलता ते व्यक्त करतात. 'सुंदर सगळे मोहक सगळे, खिन्नता परि मनीची न गळे । का न कळे काही' अशी अस्वस्था त्यांच्या मनाला ग्रासते.

उलट पाडगावकरांना 'विनाश आहे भरुन भवती इथे तेथे हे वास्तव कळले तरी ते उदास, खिन्न न होता. 'आता उजडेल विश्वास' असा विश्वास घेऊन 'कणाकणाच्या या सृष्टीच्या नित्य नवे सौंदर्यतराणे' (गाणे) असेच म्हणतता.

खऱ्या कलावंताला अस्वस्थ करणारी, त्याला रुढ चाकोरी सोडून मुक्त जीवनाकडे नेणारी प्रेरणा पाडगांवकरांना जाणवते. तिच्यासाठी 'जिप्सी' प्रतिमा कल्पून 'दुःख' या कवितेत 'कुणीतरी साद घाली दूर अनंतातून । एक जिप्सी आहे माझ्या खोल मनात दडून ' असे म्हटले आहे. सुरक्षित लौकीक जीवन हवेसे वाटत मात्र त्याचवेळी आकाशात उंच भरारी घ्यावेसे वाटते. असे विचित्र दुःख, मनाची व्दिधावस्थ, तगमग कवी व्यक्त करतो. बालकवीनीं निसर्गकाव्यातूनच जीवनाचिंतन व्यक्त केले आहे. पाडगांवकरांनी विषमता, मूल्यहीनता, ढोंगीपणा या वास्तवावर कवीता लिहल्या आहेत. पाडगांवकरांच्या निसर्गकवितातून आशावाद व्यक्त झाला आहे. भावनेच्या जोशात पाडगांवकरांनी जीवनगाणी लिहली आहेत.

- संदर्भ -

१	वा.ल. कुलकर्णी- जिप्सी प्रस्तावना मौजे प्रकाशन प.आ. १९५३	पृ.क्र.	७
२	सुधीर रसाळ - कविता आणि प्रतिभा मौजे प्रकाशन आठवी आवृत्ती १९९३	पृ.क्र.	९
३	मंगेश पाडगावकर - छोरी मौजे प्रकाशन दुसरी आवृत्ती १९८८	पृ.क्र.	१०
४	मंगेश पाडगावकर - ललित सप्टेबर १९८८	पृ.क्र.	१७८
५	जिप्सी - गंधातून गूढ उकलते	पृ.क्र.	५
६	जिप्सी - 'ही उदास संध्याकाळ'	पृ.क्र.	३९
७	जिप्सी - भीति	पृ.क्र.	१०७
८	जिप्सी - 'अजून व्हायची जरी पहाट'	पृ.क्र.	६२
९	जिप्सी - 'अजून व्हायची जरी पहाट'	पृ.क्र.	६२
१०	जिप्सी - 'धुक्यात आम्ही कोरित बसतो'	पृ.क्र.	२९
११	जिप्सी - 'धुक्यात आम्ही कोरित बसतो'	पृ.क्र.	२९
१२	जिप्सी - 'धुक्यात आम्ही कोरित बसतो'	पृ.क्र.	३०
१३	मंगेश पाडगांवकर - सुगंध दिवाळी अंग १९७१	पृ.क्र.	१७३
१४	जिप्सी - 'निर्मिती'	पृ.क्र.	४४
१५	जिप्सी - 'हरवलेले गीत मिळे'	पृ.क्र.	९४
१६	जिप्सी - 'संथ निळे हे पाणी'	पृ.क्र.	१५
१७	जिप्सी - 'शिशिरामधल्या उत्तररात्री'	पृ.क्र.	१४
१८	जिप्सी - 'गंधातून गुढ उकलते'	पृ.क्र.	५
१९	जिप्सी - 'सत्कार'	पृ.क्र.	५२
२०	जिप्सी - 'गाणे'	पृ.क्र.	७९
२१	जिप्सी - 'थेब'	पृ.क्र.	११०
२२	जिप्सी - 'निवांत'	पृ.क्र.	५६
२३	जिप्सी - 'खडक'	पृ.क्र.	११६
२४	जिप्सी - 'आता उजाडेल'	पृ.क्र.	३
२५	जिप्सी - 'ही उदास संध्याकाळ'	पृ.क्र.	३९
२६	जिप्सी - 'शिशिरामधल्या उत्तररात्री'	पृ.क्र.	१४
२७	जिप्सी - 'अजून व्हायची जरी पहाट'	पृ.क्र.	६३
२८	जिप्सी - 'प्रतिक्षा'	पृ.क्र.	१०५
२९	जिप्सी - 'अशावेळी'	पृ.क्र.	७४
३०	जिप्सी - 'रात्र भिजली'	पृ.क्र.	५७

३१	जिप्सी - 'रात्र भिजली'	पृ.क्र.	५७
३२	जिप्सी - 'रात्र भिजली'	पृ.क्र.	५७
३३	जिप्सी - 'दर्शन'	पृ.क्र.	६७
३४	जिप्सी - 'जय जय हे पार्थिवते'	पृ.क्र.	५८
३५	जिप्सी - 'जय जय हे पार्थिवते'	पृ.क्र.	६०
३६	जिप्सी - 'आज जागे आहे मन'	पृ.क्र.	६८
३७	जिप्सी - 'गाणे'	पृ.क्र.	७९